

3. Манас [Текст]. Саякбай Каралаевтин варианты боюнча академиялык басылыш 1-китеп. – Бишкек: Кыргызстан, 1995.
4. Алтмышбаев, А. Очерк истории развития общественно – политической и философской мысли в дореволюционной Киргизии [Текст] / А. Алтмышбаев. – Фрунзе: Илим, 1985. – 150 с.
5. Акмолдоева, Ш.Б. Кыргызская философия [Текст] / Ш.Б. Акмолдоева. – Бишкек, 2010.
6. Акмолдоева, Ш.Б. Духовный мир древних кыргызов [Текст] / Ш.Б. Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 1998. – 268 с.
7. Шайдуллаева, Т. Кызбала [Текст] / Т. Шайдуллаев. – Бишкек, 1999.
8. Пословицы и поговорки о труде [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sbornikmudrosti.ru/posloviy-i-pogovorki-o-trude/>. – Загл. с экрана.
9. Узбекские пословицы и поговорки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://fmc.uz/maqollar.php>. – Загл. с экрана.
10. Lingvister [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lingvister.ru/blog/nosweetwithout-sweat-angliyskie-poslovitsy-o-trude>. – Загл. с экрана.

DOI:10.54834/16945220_2023_1_70

Поступила в редакцию: 26.10.2022 г.

УДК: 1(316.422)

Адышева Н.К.

соиск. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б.Сыдыккова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН САЛТТУУ КООМУ ЖАНА МОДЕРНИЗАЦИЯ ЖАРАЯНЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп кыргыз элинин салттуу коому жана модернизация жараяны каралды. Изилдөөнүн максаты жаралган күндөн баштап ушул кезге чейин кыргыздарда маданияттын салттык элементтеринин психологиялык, аң-сезим өзгөчөлүктөрүнүн белгилүү деңгээлде сакталышын, анын ичинде жаштардын чөйрөсүндө да ал элементтердин сакталып калышы – кыргыз этносунун өзгөчөлүктөрүн изилдеп чыгуу. Изилдөөдө социологиялык, тарыхый жана философиялык адабияттарды талдоо, заманбап теорияларды салыштыруу усулдары колдонулду. Изилдөөнүн натыйжасында жаңылануу, ааламдашуу доорундагы бүгүнкү күндөгү жаштардын арасында эң негизги шарты саясий элита менен элдин ортосунда айырма болбогондо теңдикти жана ынтымакты камсыз кылуу экендиги көрсөтүлдү. Алынган жыйынтыктар жогорку окуу жайларында окуган студенттер жана жаштар үчүн сунушталат. Келечекте бул теманы дагы да жогорку жагдайда изилдөө керек.

Негизги сөздөр: аң-сезим; ааламдашуу; модернизация; менталитет; компонент; коом; салттуу коом; жаштар; интеграция; процесс.

ТРАДИЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА И ПРОЦЕСС МОДЕРНИЗАЦИИ

В данной работе в качестве предмета исследования рассматривались традиционное общество кыргызов и процесс модернизации. Целью исследования является изучение сохранения традиционных элементов культуры, особенностей психологии и сознания у кыргызов, в том числе сохранение этих элементов в среде молодежи - характеристик кыргызского этноса. В исследовании использовались методы анализа социологической, исторической и философской литературы, сравнения современных теорий. В результате исследования было показано, что важнейшим условием среди современной молодежи в эпоху модернизации и глобализации является обеспечение равенства и согласия, когда нет различия между политической элитой и народом. Полученные результаты рекомендуются для студентов и молодежи, обучающихся в высших учебных заведениях. В дальнейшем эту тему следует изучить в еще более высоком контексте.

Ключевые слова: сознание; глобализация; модернизация; менталитет; составляющая; общество; традиционное общество; молодежь; интеграция; процесс.

TRADITIONAL SOCIETY OF THE KYRGYZ PEOPLE AND THE PROCESS OF MODERNIZATION

In this work, the traditional society of the Kyrgyz people and the process of modernization were considered

as the subject of research. The purpose of the research is to study the preservation of traditional elements of culture, psychological, and consciousness features in the Kyrgyz people, including the preservation of those elements in the environment of young people - the characteristics of the Kyrgyz ethnoses. The research used the methods of analyzing sociological, historical and philosophical literature, comparing modern theories. As a result of the study, it was shown that the most important condition among today's youth in the era of modernization and globalization is to ensure equality and harmony when there is no difference between the political elite and the people. The obtained results are recommended for students and young people studying in higher education institutions. In the future, this topic should be studied in an even higher context.

Keywords: consciousness, globalization, modernization, mentality, component, society, traditional society, youth, integration, process.

Кандай гана коом болбосун, баардык убакта аң-сезимдин өзгөрүү жараяны - модернизациянын натыйжасында гана жүрүп келген. Экинчи тарабынан алып караганда, модернизация дайыма кандайдыр бир модернизациянын тездетилишине жол ача турган, ал же бул көрүнүштөр аркылуу анын жүрүшүнө тоскоол боло алган тажрыйбаларын көрсөткөн реалдуу, конкреттүү элде жүрөт. Ал же бул элдин модернизацияны кабыл алышына көптөгөн факторлор күчтүү таасирин тийгизет. Алардын ичинен ошол элдин менталитети олуттуу фактор болуп саналат. Бирок менталитеттин өзү факторлордун бүтүндөй комплексинин туундусу болуп саналат. Башка тарабынан алып караганда, менталитет анализдин предмети болгон учурда, ал кандайдыр бир курак-жашка байланышкан топтун эмес, кандайдыр бир социалдык же этникалык топтун, улуттун, элдин, эл катмарынын (биздин изилдөөбүздө жаштардын) өзгөчөлүктөрүн белгилейт.

Албетте, жаштардын өзүнө тиешелүү менталитети бар. Ырасында ал, акыркы он жылда, жакынкы эле аралыкта гуманитардык анализдин предмети болуп калды. Мына ушул себептен улам, азыркы учурда, билимдин бул чөйрөсүндө түшүнүксүздүк, методологиялык баш аламандык, бүдөмүк көрүнүштөр, карама-каршылыктар өкүм сүрүүдө. Буга чейин жаштардын менталитети, негизинен, кандайдыр бир социалдык же этникалык топтун, улуттун, элдин же этностун чегинде, болбосо контекстинде каралып келген. Ошондуктан, биз азыркы учурда жаштардын менталитетине караганда табигый түрдө методологиялык жактан бир топ иштелип чыккан жаштардын аң-сезими түшүнүгүнө кайрылууну туура көрдүк.

Менталитет жөнүндө сөз кылардан мурун, биздин оюбузча, жаштардын аң-сезими канчалык деңгээлде изилдөөнүн предмети боло ала тургандыгын, фундаменталдык бул эки категориянын өз ара байланыштарын, айырмачылыктарын жана окшоштуктарын тактап алышыбыз керек. Себеби, азыркы учурда түрдүү гуманитардык дисциплиналарда, психологиядан баштап философияга чейин, көз караштарга жараша бири-биринен кескин айырмаланган аң-сезим боюнча да, менталитет боюнча да көптөгөн аныктамалар пайда болду. Изилдөөбүздүн жүрүшүндө биз, алардын айрымдарын мисал катары көрсөтөбүз.

Ошентип, психолог В.А. Лабунскаянын көз карашы боюнча, аң сезим “адамдын чындыкка болгон мамилесин аныктоочу, кабыл алынган маалыматтарды иштеп чыгуучу акыл эмгеги жараянынын жыйындысы. Аң сезимдин маанилүү эки чөйрөсү бар. Анын биринчиси – интеллектуалдык, кыялдар (ой) чөйрөсү; экинчиси – эмоционалдык, сезим чөйрөсү” [1].

Философ, В.А. Лекторский аң-сезимди “сырткы дүйнөдөгү окуяларга, организм телосуна болгон субъективдүү мамилени көрсөткөн организмдин жашоосундагы абал, ошондой эле ошол окуялар жөнүндөгү отчету, ал окуяларга болгон кайтарым реакциясы” катары аныктайт [2].

Россиялык философ, А.Г. Спиркин: “Аң-сезим материалдык реалдуулукка ээ болбойт. Аң-сезим психикалык интегралдык учур катары элементтери бири-бирине көз карандысыз, өз алдынча өнүгө албай турган бүтүн системаны көрсөтөт. Ал адамга актуалдуу да, потенциалдуу да түрдө берилип, эс тутумунда сакталган күчтүү чыгармачылык активдүүлүккө ээ болот. Аң-сезим – бул психиканын оозеки түрүндөгү феномени. Ал жамаат тарабынан уюштурулган социалдык карым-катыш процессинде түзүлгөн белгилик материалдардан жаралып, жүзөгө ашырылат,” – деп жазат [3].

Аң-сезим тууралуу мындан да көп аныктамаларды мисал келтирүүгө болот. Бирок ал

эч кандай деле мааниге ээ боло албайт. Аң-сезим маселесинин иштелип чыгышы философия чегинде гана бир нече кылымарды эсепке алат. Бирок ал аны бул түшүнүккө жакындатуу менен бирге эле, белгилүү бир мамилелерде аны ал түшүнүктөн алыстатат. Азыркы учурда аң-сезим категориясы, ар башка чечмелениши аркылуу кыйла кенейип, бүдөмүк, тагыраак айтканда, түрдүү түшүнүккө айланып калды. Ошондой болсо да, бул феноменге бирдиктүү түшүнүк жок болгондуктан, ал өзүнөн-өзү – ой-кыялдык, эрктик, эмоционалдык жана эс тутумга байланышкан ар башка идеалдык процесстердин, кубулуштардын ири жыйындысын көрсөтөт.

Мындай компоненттердин көп түрдүүлүгү, аң-сезимди чечмелөө маселесине карата көп кырдуу мамилелердин жаралышына негиз болот. Бул жерден, аң-сезимге байланышкан маселе байыркы доордон башталгандыгын белгилей кетүү керек. Ал азыркы илимдин да татаал маселеси болуп саналат. Аң-сезим философиянын, психологиянын, саясат таануунун базалык түшүнүктөрүнүн бири катары, ой чабытында чындыкты кайра түзүп чыгууга болгон адамдын жөндөмүн түшүндүрөт.

Гуманитардык дисциплиналардын дээрлик баардыгында аң-сезим – чындыктын жалпылаштырылып, максатка ылайык чагылышына, ишмердиктин кыялдагы түзүлүшүнө, алардын натыйжаларга жетишүүсүнө, адамдын жүрүм-турумун акыл-эс аркылуу жөнгө салып, өзүн-өзү көзөмөлгө алуусуна байланышкан адамга гана таандык жогорку маңыз катары каралат. Ал башка адамдар менен үзгүлтүксүз карым-катыш жүргүзүлгөн учурдагы адамдын инсандык белгилерин, анын турмушун, ишмердигин калыптандырган коомдук-тарыхый шарттардын натыйжасында интеграцияланган психиканын маңызы болуп эсептелет.

Көптөгөн аныктамалардын арасынан, социалдык жан катары адамдын рухий активдүүлүгүнүн деңгээлин көрсөтө алгандарын гана мисал катары алып көрөбүз. Бул активдүүлүктүн өзгөчөлүгүнө реалдуулуктун сезим формасында чагылышы, адам аракеттерине максаттуу мүнөздү берип, ой чабыты аркылуу анын натыйжаларын алдын ала көрө билгендик кирет. Объективдүү дүйнө адамга өз таасирин тийгизип, маданият жемиштеринин сүрөттөлүшүндө (тил жана башка белги системалары) идеалдуу формаларга ээ болуп, аң-сезим мазмунун түзгөн элес, кыял, идея жана башка рухий феномендер түрүндө чагылат.

Аң-сезим, аң-сезимдин тандап алуу мүмкүнчүлүгүн чагылдырган аксиологиялык, баалуулук аспектинен, коом тарабынан иштелип чыккан баалуулуктарга багытталышынан, субъект тарабынан кабыл алынган философиялык, илимий, саясий, нравалык, эстетикалык, диний ж.б. баалуулуктардан турат. Ошондой эле аң-сезим субъектинин ал баалуулуктарга болгон мамилесин, андан тышкары, социалдык табиятка ээ болгон өзүн-өзү таануу түрүнө кирип, өзүнүн-өзүнө болгон мамилесин да кучагына алат.

Менталитет түшүнүгүнө токтолсок, болжолдуу түрдө, ал деле аң-сезим категориясына окшош көрүнүштө турат.

Азыркы учурда менталитеттин көптөгөн аныктамалары бар. Алар өз ара канчалык жакын экендигин баалоо үчүн, алардан биз экөөнү гана мисал катары карайбыз. Биринчи аныктамага ылайык, менталитет (латын тилинен алганда *mentis* – жан, рух, акыл) – акыл топтому, социалдык же этникалык топто, улутта, элде, эл ичинде жашаган түзүлүштөр, баалуулуктар багытындагы акыл эмгегинин, эмоционалдык, маданий өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы катары каралат [4].

Россиялык илимпоз Н.Н. Губанов берген экинчи аныктамага ылайык, менталитет “табигый жана социалдык чөйрөнүн, адамдын же социалдык коомдун социалдык-психологиялык, сандык жана сапаттык өзгөчөлүктөрүнүн, субъектинин рухий чыгармачылыгынын натыйжаларынын таасириндеги генотиптен келип чыккан система; бул система дүйнөнүн кабыл алынышынын, жүрүм-турумдун, ишмердиктин, субъектин өздүк идентификациясынын өзгөчө мүнөзүн детерминациялап, социалдык коомдун жашоосунун бирдейлигин, үзгүлтүксүздүгүн камсыз кылат. Ошондой эле маданий инновацияларды өнүктүрүп, социалдык прогресске түрткү болот” [5].

Эми менталитет менен аң-сезимдин ортосундагы өз ара байланыш маселесине көңүл бурабыз. Бүгүнкү күндө бул эки түшүнүктүн ортосундагы өз ара байланышка карата өзгөчөлөнгөн эки мамиле бар. Анын биринчисине ылайык, бул эки түшүнүк бирдей, ал эми экинчи мамиледе, ала бири-бирине окшош эмес.

Россиялык илимпоз И.Г. Дубовдун көз карашы боюнча, менталитет аң-сезимге окшош эмес, аң-сезимдин артыкчылыгы” конкреттүү маданиятта жашаган элдин интегралдык мүнөздөмөсү катары, ал элдин курчап турган чөйрөнү көрө билүү өзгөчөлүгүн, ага карата жасаган реакцияларын сүрөттөп жазууга мүмкүнчүлүк жаратат” [6]. “Менталитет” түшүнүгү бөтөнчөлүк системаларын, аң-сезим жана ишенимдердин өзгөчөлүктөрүнүн жыйындысын, кыялдануу образын, образдардын жана элестердин системасын, дүйнөнү сезе билүү жана кабыл алуунун өзгөчө ыкмаларын, аң-сезим түзүлүшүн, туруктуу стереотиптерди, адамдардын психологиялык жашоо бөтөнчөлүктөрүн чагылдырып турат. Бул белгилер, типтүү жүрүм-турумдардан, маданий жана жүрүм-турум кодуна, психикалык топтолмолордон, “акылдын өзгөчө жыйналмасынан”, рухий турмуштун матрицасынан, элдин улуттук бөтөнчөлүктөрүнөн, иденттүүлүгүнөн турат. Менталитет – бул элдин өтмүш жөнүндөгү эс тутумунун бөтөнчөлүгү, миллиондогон адамдардын жүрүм-турумунун психологиялык детерминанты.

Менталитеттин калыптанышынын, өнүгүшүнүн негизи этнос болуп саналат. Ал эми этностун менталитети тарыхый өнүгүүнүн узак жолунда калыптанат. Ал социалдык жүрүм-турумдун улуттук мүнөзүн жана улуттук моделин аныктайт. Аң-сезим актыларына, кыялдануу стереотиптерине, сезим денгээлине таасир берген тил – этникалык менталитеттин түзүлүшүндөгү негизги фактор болуп саналат. Ошондуктан, тилде маалымат берүүнүн вербалдык ыкмалары менен бирге ал маалыматтардын сапаты да эске алынат.

Кандай гана эл болбосун, анын менталитети ал элдин жашоосун коштоп уланган бир топ шарттардын таасиринде жаралат. Алардын арасында берилген менталитетти калыптандырган, колдогон, түрүн өзгөрткөн шарттар бар.

Этностун менталитетин калыптандыруучу факторлордун негизги үч тобу бар.

Фактордун биринчи тобун коомдун расалык-этникалык белгилери, башкача айтканда, субъектинин өздүк табигый көрсөткүчтөрү түзөт. Берилген элдин расалык-этникалык айырмачылыктары, алардын менталитетке тийгизген таасирлери жөнүндө кеп кылганда, баарынан мурда, алардын саны, курак-жашы, темпераменти жана башка ушул сыяктуулар эске алынат. Улуттун менталитети, темпераменти айтылганда – өзгөчө анын курак-жашы, белгиленген учурда ал улут этногенездин кайсыл баскычында экендигине көңүл бурулат.

Берилген коомдун жашоо турмушунун табигый-географиялык шарты (климаты, аймактары, ландшафты) экинчи топтун себептерин түзөт. Өлкөнүн табияты көп учурда экономикалык жана улуттук өнүгүүнүн өзгөчөлүгүн аныктайт.

Менталитетке таасир бере турган – себептер, берилген коомдун кылымдар бою тамырлаган кызматташуусунун туруктуу натыйжалары, анын жашоо-турмуш шарттары, факторлордун үчүнчү тобу болуп саналат. Дал ушул негизде туруктуу социалдык-экономикалык ыкмалар, жашоо ишмердигинин типтери жаралат. Буга мисал катары көчмөн же отурукташкан жашоо түрүн караса болот. Ушул топко этностун башка эл менен болгон контактарын (коңшчулук): алака түзүү, турмуштук элементтердин, тилдин, ишенимдин, нравалык жана башка өзгөчөлүктөрдүн аралашып кетүүсүн кошууга болот.

Ошентип, улуттардын, элдин, социалдык коомдун менталитетинин маңызын, түзүлүшүн карап чыгып, адамзаттын башка бөлүгүндөгү чөйрөдө өзүн-өзү камсыз кылуусунда, өздүк менталитеттен салыштырмалуу обочолонушунун көрүнүшү, түрдүү маданияттардын, салттардын кириши аркылуу, ал же бул этникалык стереотиптердин уникалдуулугу жок боло тургандыгын көрдүк.

Жогоруда биз, азыркы гумантиардык илимдерде менталитет менен аң-сезим бирдей, окшош феномендер, категориялар деген ойлор бар экендигин белгилеп өттүк. Бул көз караштар чындыкка дал келбестигине ишенсе да, менталитет менен аң-сезим акыры барып бир эле ал же бул факторлордо калыптана тургандыгын байкабай мүмкүн эмес. Ошондон улам, мындан аркы философиялык анализ жүргүзүүдө, бул факторлорго зарылдыгына жараша гана кайрылса болот. Андыктан, кандай болгон учурда аң-сезим да, менталитет да тарыхый процесстерде калыптангандыктан, тарыхый факторлорго токтолсо болот.

Ошентип, тарыхка кайрылса, В.В. Бартольд: “ Кыргыздар Борбор Азиянын байыркы элдеринин катарын толуктайт. Азыркы учурда Борбор Азияда жашаган элдерден, байыркы

тарыхтан кыргыздардан башка бирөөсүнүн да атын жолуктуруу онойго турбаса керек,” – деп жазат [7].

Алгачкы жазма эстеликтерден “кыргыз” этнонимин биздин заманга чейинки III кылымдагы кытайдын жазма булактарынан жолуктурууга болот. Бул этноним кытай транскрипциясына ылайык, «гяньгунь», «гэгунь» катары белгиленет. Кытайдын тарыхый илимин түзүүчүсү-атасы Сым Цяндын “Тарыхый жазмалар” эмгегинде кыргыз ээликтеринин гундар тарабынан басылып алынган фактысы белгиленген [8].

Кыргыз этносунун маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири, кыргыздар жаралган күндөн ушул күнгө чейин маданияттын салттык элементтерин белгилүү деңгээлде кандай сактап келген болсо, психологиялык, аң-сезимдеги өзгөчөлүгүн жаштардын чөйрөсүндө да ошондой эле деңгээлде сактап келгендигинде турат. Мына ушуга байланыштуу, азыркы этностордун, улуттардын, элдин кими болбосун (же азыркы учурда алардын сакталган айрым бөлүгү), салттык коом катары, ушундай эле коомдук-менталдык өнүгүү жолун басып өткөндүгүн белгилей кетүү керек.

Себеби, баштапкы коомдун баардыгы салттык коом болушкан. Бирок мезгилдердин өтүшү менен адамзаттын өнүгүү чени боюнча бул жараян туруктуу ылдамдыкта жүрүп, салттык коомдун белгилүү деңгээлде кайра түзүлүшүнө алып келди. Азыркы дүйнөдө ал, албетте, абсолюттук салттуулуктагы баштапкы коомдон кескин айырмаланып турат. Салтуу коомдун кандай түрү болбосун, ага мүчөлөрүнүн ортосундагы мамилелер аркылуу салттары жөнгө салынып турган коом катары кыска аныктама берүүгө болот.

Конкреттүү салттык коомдун мазмундук, формалык көп кырдуулугу сакталган учурда бардык салттык коомдун өзгөчөлүктөрү үчүн бирдей болгон түйүндүү жалпылыктары бирге жүрөт. Бардык салттык коомдор – бул көчмөн мал чарбачылыкка же менчиктештирилген экономикага негизделген агрардык коом болгон. Салттык коомго өзүн-өзү камсыз кылуу, кайра өндүрүүнүн жөнөкөй түрү мүнөздүү. Коомдук эмгектин өнүгүү деңгээлинин төмөндүгүнөн, салттык коомдо, калктын басымдуу бөлүгү кол эмгеги менен алектенет. Ошондон улам, салттык коомдогу эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн бийик эмес деңгээлинен улам, өндүрүлгөн коомдук продуктунун баардыгы, же негизги бөлүгү элементардык керектөөнү канааттандырууга жумшалат. Ишмердиктин регламентациясы, социалдык көзөмөл, маданий тажрыйбалардын берилиши, негизинен, өзгөрүүлөргө таандык болбогон эрежелердин жыйындысы катары кабыл алынган салттар аркылуу жүзөгө ашырылат.

Салттык адам дүйнөнү турмушту эч нерсе ажырата албай турган бүтүндүк, ийкемдүү тартип, өзгөртүүгө мүмкүн болбогон ыйык нерсе катары кабыл алат. Коомдогу адамдын орду, анын статусу салттар жана социалдык өзгөрүүлөр аркылуу аныкталат. Салттык коомдо жамааттык түзүлүштөр үстөмдүк кылат. Ал эми индивидуализм колдоо таппагандыгынан тышкары четке кагылат. Себеби, индивидуалдык аракеттердин эркиндиги мезгил сынынан өтүп киргизилген тартиптин бузулушуна алып барышы мүмкүн.

Салттык коомго жеке кызыкчылыктын алдында жамааттык кызыкчылыктардын үстөмдүк кылышы, анын ичинде, иерархиялык структураларга ээ болгон кызыкчылыктардын кабыл алынышы мүнөздүү.

Россиялык тарыхчы Л.Я. Жмудь “ондогон миң жылдыктын аралыгында бой жеткен адамдардын басымдуу бөлүгүнүн турмушу өлбөстүктүн күнүн көрүү тапшырмасына баш ийгендиктен, чыгармачылык, утилитардык эмес таанып билүү үчүн калтырылган оюн-зоокко бөлүнгөн орундан да аз үлүшкө ээ болгон. Күнүмдүк турмушта белгиленген жүрүм-турум нормаларынан чегинүү жалпы жамаатка коркунуч алып келгендиктен, жашоо багыты жаралган жаңылыктарга каршы туруп, ал салттарда кармалып турган,” – деп белгилейт [9].

Эгерде, кыргыз элинин тажрыйбасына кайрыла турган болсок, Г.А. Мукамбаеванын “Манас жана укук” монографиясында кыргыз тарыхындагы енисей доорундагы байыркы кыргыз элинин салттык коомунун кенен, так сүрөттөлүшү камтылган.

“Енисей кыргыздарынын нормативдик системасына төмөнкүдөй социалдык нормалар, каада-салттар, моралдык нормалар, диний нормалар, эстетикалык нормалар, укуктук нормалар киргизилген. Бул социалдык нормалар өз-өзүнчө бөтөнчөлүктөргө ээ болгон. Алардын

аракеттерин колдогон, көзөмөлгө алган күчтүү топ башчылары болгон. Алар тууган-уруктун, топтун аксакалдарынын керектүү кеп-кеңеши менен камсыздалып турган.

Жалпы топтун ишеними, муктаждыгы менен адамдардын аң-сезиминде бүтүндөй топтун эркин сактап жашашкан. Баардык топтор да, уруулар да өз эркин жазуу түрүндө сактаганга алсыз болгондуктан, топ башчылары консервативдик мүнөздү карманышкан. Каада-салттар, салттык укуктар тарыхый узак мезгилде түптөлгөн. Ошондуктан, мындай жүрүм-турум эрежелери муундан-муунга берилип, алардын бир канча жолу кайталанып колдонулушунун күчү адамдардын адатына айланды.

Жүрүм-турум эрежелерин бышыктоочу тартиптер – каада-салттар, топтор, уруулар пайда болгон учурдагы байыркы ата-бабаларыбыздан мурасталган. Алардын айрым бир бөлүктөрү бара-бара үй-бүлөлүк, тууганчылык, мүлк багытындагы мамилелерди жөнгө салып туруучу нормалардын системаларын калыптандырган. Муундан-муунга берилип, көпчүлүктүн басымдуу бөлүгүндө ыктыярдуу сакталган каада -салттар – коомдук пикирдин күчү менен көзөмөлгө алынган.

Азия массасындагы көчмөн элдин коомдук пикиринин күчү мыйзам күчүнө ээ болуп, алар көп мезгилдерге, ушул күндөргө чейин сакталып калган. Байыркы кыргыздардын каада-салттарынын сакталышы аксакалдардын пикиринен колдоо таап, аны бузгандарга өлүм жазасына чейин же топтон чыгып кетишине аргасыз кылган жаза чаралары колдонулган. Себеби, башка чөйрөдө азык-түлүгү же колдоосу жок жан багуу оңой болгон эмес,” – деп жазат Г.А.Мукамбаева [10].

Эгерде, азыркы тарыхый мезгилдеги кыргыз жаштарынын аң-сезимине мүнөздөмө берүүгө аракет жасасак, анда анын жалпы көрүнүшү, жаштардын жыныстык өзгөчөлүгүнө карабай, коомдук пикирдин абсолюттук күчү аркылуу мүнөздөлөт. Коомдук пикирдин күчү – мыйзам күчүнө барабар күчкө ээ болгон. Каада-салттын сакталышы аксакалдардын пикирлеринин күчүнөн колдоо таап турган. Каардуу жазалар тараптардын курак-жашына карабай, алардын аргасыздан баш ийишин талап кылган. Ушундай катаал шартта гана уруулук топ өзүнүн күнүмдүк жашоосун камсыздай алгандыгын белгилей кетишибиз керек.

XX кылымдын башында россиялык дагы бир илимпоз Ф.А. Щербина белгилегендей: ” Улуларга урмат, сый көрсөтүү – кыргыздарда сакталган салттык-укуктук мамиле чөйрөсүндөгү бекем жана туруктуу сакталган институтту көрсөтөт” [11]. Бул жерден кыргыз аксакалдарынын бийлиги кыйноо каражаты катары эмес, аталык, таза моралдык тартипте пайдаланылгандыгын белгилей кетишибиз керек. Туугандык геронтократия менен байланышкан салттык-укуктук нормалар, нравалык турмушта ыктыярдуу жүзөгө ашырылып, адат жана салт боюнча коомдук пикир аркылуу көзөмөлгө алынган.

Кандай гана коомдук көрүнүш, улуттук этникалык салт болбосун, ал коомдук аң-сезимдин жөнгө салынган формаларынын баардыгы менен ар тараптуу байланышта болот. Курак-жашы боюнча улгайган адамдарды урматтоо, аларга сый көрсөтүү негизинде, топтун баардык мүчөлөрүнүн бирге жашоо зарылчылыгы, коомдун жаштарынын тажрыйбалуу көптү көргөн муунду, ата-энесин, өзүнүн балдарын жана тууган-уругунун балдарын коргоого алуу милдети, кылымдарды карыткан тажрыйбаларда бышыкталган, жаштардан ажыратып каралбай турган белги болуп саналат.

Кыргыз элиндеги бул сапат кылымдарды карыткан тарыхый тамырга ээ болуп, жаштарга да, улгайгандарга да бирдей тиешелүү болгон индивиддин аң-сезиминин өзгөртүлгүс нравалык составдык бөлүгү болуп саналат.

Кыргыз коомунун патриархалдык белгилерин изилдеген кыргыз философу, К.Б. Аманалиев, баардык учурда “аккомодация биримдиги катары инсандын психологиялык адаптациясы (чөйрөнүн эрежелерин өздөштүрүсү, “ага ыңгайлашуусу”), ассимиляциясы (“өзүн ага сиңириши”) кыргыз элинин салттуу чөйрөсүнө таандык өзгөчөлүккө кире тургандыгын белгилейт. “Кыргыз коомунун шартында инсандын адаптациялануу жараяны аксакализмдин көптөгөн функциялары аркылуу жүзөгө ашырылат” [12].

Топтордун, уруулардын башында – топтук коомду уюштуруу, башкаруу функцияларын аткарууга активдүү, бардар аристократия турган. Ошентип, жаштар милитаристтик багытта,

тарбияланышкан. Чечкиндүүлүккө ийкемдүүлүккө, аскердик багытта эрдик көрсөтүүгө тарбиялап, жаштарды бул сапаттарга кызыктырган учурда – коркоктук, алсыздык өңдүү сапаттар жек көрүндүгө айланган. Мындай шартта адамдын аброю көп жашагандыгына эмес, анын таасиринин башкаларда кандай деңгээлде таанылгандыгына жараша, биринчи кезекте, анын кандай топко тиешелүү экендигине же администрациялык иерархияда кандай кызматтык орунда тургандыгына карата аныкталган. Ал эми улгайгандардын бийлиги, албетте, социалдашуунун баштапкы этабындагы жаңы муундун көз алдындагы белгилүү бир кырдаалдын талабында чектелип, анын реалдуу” курактык” жашы, карылардын бул турмушту жетектөө жөндөмүнөн ажырагандыгын көрсөткөн [13].

Курак жашына, жыныстык өзгөчөлүгүнө карабай, кыргыз коомчулугунун баардык мүчөлөрүнүн аң-сезими конкреттүү коомчулуктун алкагы менен чектелбесе да, анын негизинде түптөлгөн социалдык жана нравалык-этикалык маңызында локалдык мүнөздү алып жүргөн. Индивиддин аң-сезими толук бойдон коомчулуктун баалуулуктарына, аброюна болжолдонгон.

Салттык коом туруктуулуктун бийик деңгээли аркылуу мүнөздөлөт. Байыркы доордо салттык коомдун өзгөрүшү абдан жай жүргөн. Салттык коомдун ыкчам жана кайталангыс трансформациясы XVIII кылымдагы Европада болуп өткөн өнөр жай революциясынын натыйжасында жүрө баштаган. Бул процесс азыркы учурда дээрлик бүткүл дүйнөнү кучагына алды. Ыкчам өзгөрүүлөр, каада-салттардан алыстоо, салттык адамдагы багыттардын, баалуулуктардын бузулушу, жашоо маңызынын жоголушу ж.б.у.с. катары кабыл алынышы мүмкүн.

Жыйынтыктар:

1. Кандай гана коомдо болбосун, баардык учурда аң-сезимдин өзгөрүү процесси модернизация жараянынын натыйжасында жүрөт. Экинчи тарабынан алып караганда, модернизация жараяны ар дайым бир топ өзгөчө белгилерге ээ болуп, тездетилген модернизацияга жол ача турган, ал же бул көрүнүштө анын жүрүшүнө тоскоолдук жарата турган кандайдыр бир реалдуу, конкреттүү элде боло тургандыгын тажрыйба жүзүндө аныкталды;

2. Жаралган күндөн баштап ушул кезге чейин кыргыздарда маданияттын салттык элементтеринин, психологиялык, аң-сезим өзгөчөлүктөрүнүн белгилүү деңгээлде сакталышы, анын ичинде жаштардын чөйрөсүндө да ал элементтердин сакталып калышы – кыргыз этносунун өзгөчөлүктөрүнүн негизги белгиси катары белгиленди;

3. Байыркы кыргыз коомунда индивиддин жашоосун реалдуу түрдө канчалык деңгээлде камсыздай алса, индивиддин аң-сезими, дүйнө таанымы, баалуулуктар системасынын баардыгы уруунун негизги максатына – жашоо-турмушуна ошого жараша баш ийет. Ошондуктан, ар бир кыргыз уруусу, негизинен, көчмөн турмуш образына жараша башка уруулардын, уруу топторунун алдында чарбачылык, аны менен менталдык көз карандысыздыкка толук ээ болгондугу аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. **Лабунская, В.А.** Не язык тела, а язык души! Психология невербального выражения личности [Текст] / В.А. Лабунская. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2009. – 374 с.
2. **Лекторский, В.А.** Сознание: новая философская энциклопедия [Текст] / В.А. Лекторский. – М.: Мысль, 2010. – Т. 4. – 736 с.
3. **Спиркин, А.Г.** Сознание и самосознание [Текст] / А.Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
4. Менталитет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Менталите>. – Загл. с экрана.
5. **Губанов, Н.Н.** Менталитет и его функционирование в обществе [Текст] / Н.Н. Губанов // Философия и общество. – Москва, 2006. – №4. – С. 129-130.
6. **Дубов, И.Г.** Феномен менталитета: психологический анализ [Текст] / И.Г. Дубов // Вопросы психологии. – 1993. – №5. – С. 20–27.
7. **Бартольд, В.В.** Избранные произведения по истории кыргызов и Кыргызстана (Составление, дополнение, комментарий и предисловие О. Караева) [Текст] / В.В. Бартольд. – Б.: Шам, 1996. – 608 с.
8. **Бичурин, Н.Я.** Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена [Текст] / Н.Я. Бичурин. – М.-Л., 1950. – Т. 1. – С. 350-382.
9. **Жмудь, Л.Я.** Зайцев и его «Культурный переворот» [Текст] / Л.Я. Жмудь – СПб.: Филологический

факультет СПбГУ, 2000. – 320 с

10. **Мукамбаева, Г.А.** Манас и право [Текст] / Г.А. Мукамбаева. – Бишкек, 2004. – 336 с.
11. **Щербина, Ф.А.** Киргизская народность в местах крестьянских переселений [Текст] / Ф.А. Щербина. – СПб., 1905. – 48 с.
12. **Аманалиев, К.Б.** Социально-философский анализ патернализма [Текст]: автореф. дисс. ... канд. филос. наук / К.Б. Аманалиев. – Бишкек, 1996. – 154 с.
13. **Савин, И.С.** О категориях группового сознания у казахов-кочевников [Текст] / И.С. Савин // Вестник Евразии. – 1999. – № 1–2. - С. 85–86.

DOI:10.54834/16945220_2023_1_75

Поступила в редакцию: 18.10.2022 г.